

A SZOCIALIZMUS ÉS A SZOCIÁLIS EGYENLŐSÉG VÉGSŐ HATÁRAI

Borba, a JDNSzSz lapja, Belgrád; 1972. április 20–24. (LI. évfolyam, 109–113. szám).

A szociális egyenlőség problémájáról és a szociális egyenlőtlenség belső struktúrájából törvényszerűen eredő rétegződésről és differenciálódásról folyó időszerű viták halaszthatatlanná teszik, hogy az egész kérdést visszavezessük a maga elméleti marxista-leninista kiindulópontjára, s Marx és Lenin tanának lehetséges értelmezései egyikének megvilágításában vizsgáljuk meg. Ebben az értelemben az alábbi sorokat azzal a törekvéssel vetem papírra, hogy „A szocializmus és a szociális egyenlőség végső határai” c. témát a marxista metodológia megvilágításába helyezzem, és szembeállítsam a korszerű szocializmus struktúráiban való történelmi megvalósulásával.

MARX ALAPVETŐ ÁLLÁSPONTJAI

Marx úgy vélete, hogy három társadalmi jelenség — az *értéktörvény*, a *szociális differenciálódás* és a *szociális rétegződés* — olyannyira elválaszthatatlan egymástól, hogy a társadalmi egyensúly örök törvényeinek tekinthetjük őket.¹ „Hogy minden nemzet meggebedne — írta Marx —, ha, nem is mondom, hogy egy évre, hanem csak néhány hétre beszüntetné a munkát, azt minden gyermek tudja. Ugyanúgy tudja azt is, hogy a különböző szükségleteknek megfelelő termékmennyiségek a társadalmi összmunka különböző és mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg. Hogy a társadalmi munka bizonyos arányokban való elosztásának ezt a *szükségességét* a társadalmi termelés *meghatározott formája* nem szüntetheti meg, hanem csak *megjelenési módját* változtathatja meg, magától értetődik. Természeti törvényeket általában nem lehet megszüntetni. Ami a különböző történelmi állapotban megváltozhat, az csak a *forma*, amelyben e törvények érvényesülnek. És az a forma, amelyben a munkának ez a bizonyos arányokban történő elosztása érvényesül, olyan társadalmi állapotban, melyben a társadalmi munka összefüggése mint az egyéni munkatermékek *magáncseréje* jut kifejezésre, nem más, mint ezeknek a termékeknek *cseréértéke*. A tudomány éppen abban áll, hogy kifejtjük, *hogyan* érvényesül az értéktörvény” (Levél Kugelmanhoz — 1868. július 11-én). Marx álláspontja tehát egyértelmű, világos: az értéktörvény a társadalmi mozgás természetes törvénye, s a különböző korszakokban megváltoztatja megjelenési oldalát, de lényege érintetlen marad, az idő ontológiai mélységében nyugszik.

Az értéktörvény az elvont társadalmi munka immanens mérője. A társadalom egész gazdagsága ugyanis, Marx Tőkéjének első mondata szerint, megjelenési formájában az egyéni áruk végtelen összessége, lényegében tehát nem más, mint végtelen nagy számú egyén materializált munkája. Eszmei megjelölése az elvont munka, amelyben minden egyéni munka a társadalmilag szükséges munkaidő szintjén nivellálódik, hogy a társadalmi összmunkaalap közös szférájába integrálódjon. Ugyanez a folyamat játszódik le az egyéni árukkal is: cseréértékre visszavezetve elvesztik egyéni alakjukat, s meghatározott számú pénzegységbe oldódnak fel, amelyek közül mindegyik a társadalmi összmunának egy meghatározott mennyiségét testesíti meg. Az elvont munka nem metafizikailag megszilárdult entitás; állandóan fluidos mozgásban van, e mozgásnak a belső mérője pedig éppen az

értéktörvény. Ennek a törvénynek két fő jegye van: mennyiségi és minőségi. Az elsőben meghatározza az egyszerű és az összetett munka közötti, illetőleg az összetett munka különböző fokozatai közötti mennyiségi arányokat. Második jegyében az értéktörvény a szociális differenciálódás törvényének mutatkozik: az egyén társadalmilag szükséges munkájának mennyisége átömlik az egyén társadalmi helyzetének minőségébe, mert nyilvánvaló, hogy két embernek nem lehet azonos társadalmi helyzete, ha a társadalmilag szükséges munkájuk mennyiségének aránya 1:5-höz vagy 1:10-hez. Az egyik a szociális rétegződésnek ezen a szintjén fog állni, a másik azon; ez a rétegződés pedig legmélyebb lényege tekintetében munkájuk egyenlőtlen jelentőségéből ered.

Az elvont munka, az értéktörvény, amely szabályozza a társadalmi összmunka elosztását, s a szociális differenciálódás, amelyet szükségszerűen előidéz, a polgári társadalomnak is meg a szocializmusnak is közös eszményien tipikus ontológiai átlaga. Marx erről szintén félreérthetetlenül írt. „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján *kifejlődött* — írja *A gothai program kritikájában* —, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból most *bújik ki*, amely tehát minden tekintetben, gazdaságilag, erkölcsében, szellemében, még magán viseli annak a régi társadalomnak anyajegyét, melynek méhéből származik. Ennek megfelelően az egyes termelő — a levonások után — pontosan annyit kap vissza a társadalomtól, amennyit ad a társadalomnak. Amit adott neki, az az ő egyéni munkamennyisége. (...) Amennyi munkát adott a társadalomnak valamely formában, annyit kap vissza más formában.”²

Marxnak, később pedig Leninnek a definíciója szerint a szocializmus tehát a *természetes* egyenlőtlenség társadalmaként épül fel, s ezt az egyenlőtlenséget éppen az értéktörvény szabályozza. Ebben a tekintetben külön jelentősége van Marx egyik ismert szövegének. „Itt — írta Marx a szocializmusról — nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az áru-cserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékű kicserélése. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott viszonyok következtében senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert, másfelől, az egyéni fogyasztási cikkekkel kívül semmi sem lehet egyesek magántulajdonává. Ami azonban a fogyasztási cikkek elosztását illeti az egyes termelők között, ugyanaz az elv uralkodik, mint az áru-egyenértékű kicserélésénél; bizonyos formájú, meghatározott mennyiségű munka cserélődik ki ugyanolyan mennyiségű, más formájú munkával. (...) A termelők joga elvégzett munkájukkal *arányos*; az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mértékkel*, a munkával mérnek.

Am az egyik ember testben vagy szellemileg különb a másiktól, tehát ugyanannyi idő alatt több munkát teljesít, vagy hosszabb ideig tud dolgozni; s a munkát, hogy mértékül szolgálhasson, terjedelme vagy intenzitása szerint kell meghatározni, különben nem lenne mértékesség. Az ilyen *egyenlő* jog egyenlőtlen munkáért — egyenlőtlen jog. Nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatlagosan természetes kiváltságnak ismeri el az egyenlőtlen egyéni tehetséget és következőképpen a teljesítőképességet. *Tehát tartalma szerint ez is csak az egyenlőtlenség joga, mint minden jog.* A jog, természeténél fogva, csak egyenlő mérték alkalmazásában állhat; de az egyenlőtlen egyének (és nem volnának különböző egyének, ha egyenlőtlenek nem volnának) csak akkor mérhetők egyenlő mértékkel, ha egységes szempontból, csak *egy meghatározott* oldalról nézzük őket a jelen esetben *csak mint munkásokat* tekintjük őket és semmi egyebet nem látunk bennük, minden egyébtől eltekintünk. (...) Egyenlő munkateljesítmény s ennek alapján a társadalmi fogyasztási alapról való egyenlő részesedés mellett az egyik a valóságban többet kap tehát mint a másik, az egyik gazdagabb mint a másik stb. Hogy mindezeket a visszásságokat elkerülhessük, a jognak nem egyenlőnek, hanem egyenlőtleneknek kellene lennie.

Am ezek a visszásságok a kommunista társadalom első fokán, ahogy ez a tőkés társadalomból hosszú vajúdás után éppenhogy megszületett, elkerülhetetlenek. A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az általánosan meghatározott kulturális fejlettsége.”³

Valamivel terjedelmesebb kivonatban kellett ismertetnünk Marx véleményét, hogy bizonyítsuk álláspontjának egyértelműségét: a szocializmus, a polgári világtól eltérően, amelyben az egyenlőtlenség a tulajdonon alapul, a természetes egyenlőtlenség társadalmi, s ezt az egyenlőtlenséget nem külső tényezők okozzák. Ebben az értelemben a szocializmus az egyetlen természetes rend, mert benne minden ember munkás. A különbségek többé nem a tulajdonon alapulnak, nem osztálykülönbségek, s a szociális differenciálódás többé nem kiváltságos vagyoni helyzetből ered, nem hatalmi helyzet bitorlásából, hanem az *elvont társadalmi összmunka elosztásából, amelyet az értéktörvény szabályoz.* A társadalmi rétegződés így egyfelől az egyszerű és az összetett munka közötti viszonyon alapul, másfelől az összetett munka különböző fokozatain. Az emberek egyéni képességeinek külön-

bözősége és a lehetőségeik tekintetében mutatkozó természetes egyenlőtlenség szubjektív tényező. Ezért a szocializmus társadalmi rétegződésének eszményien tipikus átlagában nem beszélhetünk új osztálytársadalomról, hanem a természetes egyenlőtlenség rendszeréről. Ez a tény nyilvánvalóvá válik, ha megvizsgáljuk Lenin híres osztálydefiníciójának alapelemeit. „Osztályoknak – írta Lenin – az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagy részét törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük.”²⁴

Ha e definíció alapján párhuzamot vonunk a polgári társadalom és a szocializmus között, kimutathatjuk a két társadalmi-politikai és gazdasági rendszer között fennálló minőségi különbséget:

a) a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt hely: az osztálytársadalmakban e hely a munkaerő (bérmunka), illetőleg a tőke birtoklásától függ; a szocializmusban viszont a munka technológiai felosztásától (a társadalomnak minden tagja munkás);

b) a termelési eszközökhöz való viszony: az elhatárolásnak ez a mozzanata a legszembevetőbb, mivel a szocializmus már definíciója szerint olyan rendszer, amely megszünteti a termelési eszközök magántulajdonát, s közös (állami vagy társadalmi) tulajdonba helyezi őket;

c) a munka társadalmi szervezetében játszott szerep: mindkét rendszerben ez a szerep a szakképzettség függvénye, s a munka egyszerű vagy összetett jellegétől, illetve a munkahely fontosságától függ;

d) a társadalmi javak többlete azon részének megszerzési módjai, amellyel az osztály vagy valamely más társadalmi csoport létfenntartási forrásként rendelkezik: a mai polgári társadalmakban ezt a módot a tőke magántulajdoni, monopolista vagy részvényes formája határozza meg, a szocializmusban pedig az értéktörvény érvényesülése; az értéktörvény szabályozza az elvont társadalmi munkából való egyéni részesedést, és szankcionálja az emberek természetes egyenlőtlenségét.

Ezek szerint a szocializmus víziójának, amelyet Marx tudományosnak tekintett, a munka társadalmaként kellene megvalósulnia, úgy, hogy az értéktörvény legyen a szociális differenciálódás és rétegződés fő mérője; az emberek természetes egyenlőtlensége akkora társadalmi egyenlőtlenség formájában fejeződné ki, amekkora a munkájuk értékének a termelési erők elégtelen fejlettségéből következő egyenlőtlensége. Az egyenlőtlen érték azoknak a termékeknek az egyenlőtlen mennyiségében realizálódna, amelyeket az egyén a társadalomtól kap az értéktörvény mérői szerint (a természetes csere koncepciója), illetőleg a fizetések és a jövedelmek egyenlőtlenségében (az árucserre koncepciója). Így nem beszélhetnénk többé osztályokról, hanem egy olyan társadalom dolgozó rétegéről, amelyben minden egyes ember munkás, de egyenlőtlen mennyiségű munkát végez.

Marxnak az átmeneti időszak természetéről kifejtett elméleti prognózisai reálisak és tudományos alapúak voltak; szerintük a szocializmus nem lehetett egalitárius társadalom vagy olyasféle, mint a primitív kommunizmus társadalmá, hanem szociális differenciáltságú rendszer, amelynek társadalmi rétegei az állapoti egyenlőtlenség meglehetősen meredek lépcsői szerint helyezkednek el.

A PRIMITÍV KOMMUNIZMUS MARXI KRITIKÁJA

Marxnak a primitív kommunizmusra vonatkozó bírálata összhangban van azzal a vízióval, amelyet a szocializmusról mint kidifferenciált társadalmi rendszerről alkotott. A XIX. század első felében kialakult különféle kommunista ideológiák teoretikusaival folytatott vitájában Marx hangsúlyozta, hogy a kommunizmus nem jelenti csak a magántulajdon megszüntetését, sem az embereknek az egyenlő bérszinten való kényszerű kiegyenlítését. „Ahogy az asszony a házasságból átmegy általános prostitúcióba – írta Marx –, úgy megy át a kincseknek, vagyis az ember tárgyi lényegének egész világa a magántulajdonossal való kizárólagos házasséltből a közösséggel való egyetemes prostitúció viszonyába. Ez a kommunizmus – azzal, hogy mindenütt tagadja az ember egyéniségét – éppen csupán következetes megnyilvánulása a magántulajdonnak, amely maga ez a tagadás. (...) A közösség csak a munka közössége és azoknak fizetéseknek az egyenlősége, amelyeket

a közös tőke juttat, vagyis a közösség mint általános tőkés. A viszonyoknak mindkét oldala az érzékeltetett általánosságba van emelve, a munka mint meghatározás, amelyben mindenki be van állítva és a tőke mint elismert általánosság és a közösség hatalma”⁵ (A kiemelés Marxtól) A magántulajdonnak ilyen tagadása Marx szerint nem más, mint „visszatérés a szegény és igénytelen ember természetellenes egyenlőségére, aki nemcsak hogy nem jutott túl a magántulajdonon, hanem még el sem érte” (uo.). Minden magántulajdon gondolata, folytatja Marx, legalább a gazdagabb magántulajdon ellen irányul, mint irigység és kiegyenlítődési törekvés, úgyhogy ez teszi a verseny lényegét. A primitív kommunista csak befejezése ennek az irigységnek, tekintettel a kilátásba helyezett minimumra, amelynek meghatározott korlátozott mértéke van. S ezért — fejezi be Marx — a magántulajdonnak a primitív kommunizmus alakjában történő első pozitív megszüntetése csak a pozitív közösséggé válás felülkerekedni óhajtó magántulajdon aljasságának megjelenési formája.

A primitív kommunizmus marxi kritikája időszerű ma, különösen némely államszocializmus rendszerére vonatkozóan, amelyeknek a struktúrájában a lakosságot a bérmunka — állami tőke reláción kényszerűen kiegyenlítik. Marx látnoki feltevése szerint a társadalom összes tagjai, akik a bérmunka szférájában vannak alkalmazásban, szemben állnak a tőkével mint a közösség kórosan megnövekedett hatalmával, amely a munkájukat roppant korlátozott arányok közé szorítja, s tulajdonképpen kiegyenlíti őket az elviselhető egzisztenciális minimum szintjén. A korszerű etatista társadalmakban az egyéni munkáknak ezt a csaknem szimbolikus határösszegek közé „kényszerítés” tendenciáját „a fogyasztás vírusa”-nak leküzdéséről és a szellemi szükségletek meg az etikai értékek fejlesztéséről alkotott eszme táplálja (az államkapitalizmus „megtettesítői”-ről — a bürokráciáról — később). Ezt az eszmét megerősítette a folyó gazdasági politika is, amely a teljes társadalmi termelés „A” ágazatába (a termelési eszközök termelésének ágazatába) történő beruházásokat állandóan előnyben részesíti a „B” ágazatba (a fogyasztási eszközök ágazatába) történő ráfordításokkal szemben. Ilyen politikával az államkapitalizmus el akarja határolni magát a nyugati típusú „fogyasztói társadalmak”-tól, amelyeket eszmeileg dekadensnek minősít, de leginkább az ellenkezőjét éri el — újratermeli „a természetellenesen szegény és igénytelen” embert, s ezzel megmarad annál a viszonylag állandósult törekvésnél, hogy a társadalom a primitív kommunizmus szintjén maradjon, s az állami tőke hatalma rendkívül megnövekedjen. Szociológiai szempontból ezek a gazdasági tények kétségtelenül jelentősek: arra a szilárd törvényszerűsége utalnak, amely szerint „a munkások és parasztok baráti osztályszövetségé”-nek nagy százaléka igen szerény arányban vesz részt az elvont társadalmi munka összalapjában — abban az arányban, amely Marx leírása szerint elegendő, hogy újratermelje bérmunkás lényét. Ezért az államszocializmus tapasztalatai rendkívül fontosak: ösztönzést adnak arra, hogy fejlesszük saját öngazgatási gyakorlatunkat.

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS TAPASZTALATAI

A forradalom sok teoretikusa úgy vélte, hogy a polgári társadalom óriási szociális különbségeinek éppen az értéktörvény féktelen hatása az oka, s ezért a forradalom feladata, hogy megfelelő mechanizmusokkal kiküszöbölje a hatását. Erre a legalkalmasabb eszköznek találták az integrális tervezést, amely elsődleges változatában előirányozta a pénz megszüntetését is, mivel úgy tartotta, hogy ez szükségtelen közvetítő, s visszahozza a tőkés viszonyokat. Ilyen módon fel kellett volna számolni az érték fogalmát mint immanens kizsákmányolási kategóriát, s beállítani egy új elszámolási egységet — a munka mennyiségét, amelyet úgy kapunk, hogy összevetjük a hasznos hatásokat és a termelés szabályozására fordított munkaerő felhasználását. Az integrális tervezés hívei általában Engelsnek erre a szövegére hivatkoznak:

„Mihelyt a társadalom a termelőeszközök birtokába lép s azokat közvetlenül társadalmasított formában használja fel a termelésre, mindenki munkája, bármily különböző is különlegesen hasznos jellege, eleve és közvetlenül társadalmi munkává lesz. A társadalmi munkának valamely termékben rejlő mennyiségét ekkor nem kell előbb kerülő úton megállapítani; a mindennapos tapasztalat közvetlenül mutatja meg, hogy átlagban mennyi szükséges belőle. (. . .) A társadalom tehát a fenti előfeltételek között nem is tulajdonít értéket a termékeknek. (. . .) A társadalomnak mindenesetre akkor is tudnia kell majd, hogy minden használati tárgy mennyi munkát igényel előállításához. A termelési tervet a termelési eszközöknek megfelelően kell majd kidolgoznia s a termelési eszközökhöz tartoznak nevezetesen a munkaerők is. A tervet végeredményben a különféle használati tárgyak hasznosíthatásai fogják meghatározni, melyeket egymással és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségekkel mértek le. Az emberek igen egyszerűen fogják mindezt elintézni a híres-nevezetes „érték” közbejötté nélkül.”⁶

Engels elképzeléseit főképp a forradalmat követő első években igyekeztek alkalmazni, amikor általános volt az a meggyőződés, hogy a szocializmus összegegyeztetetlen a piaci gazdálkodással, s hogy ki kell építeni a naturálrendszerű elosztást, amelyben a terv a legapróbb részletekig közvetlenül meghatározza a társadalmi tőke újratermelésének minden mozzanatát. Az ilyen totális termékcseré-rendszert képviselték *E. Preobrazsenszkij* és *E. Varga* közgazdászok. Preobrazsenszkij (tőle ered a híres meghatározás, hogy a forradalom társadalmi „az eredeti szocialista felhalmozás” társadalmi) tulajdonképpen Trockij csoportjához tartozott; Trockijnak (aki éppen akkor kapta „a bürokrácia pátriárkája” pejoratív címet) az volt a szándéka, hogy a belpolitika radikalizálásával bebizonyítja a „folytonos forradalom”-ról szóló tézis helytállóságát, s bevezeti az ipar és a mezőgazdaság közötti nem egyenértékű cserét.

N. Buharin szembehelyezkedett ennek a csoportnak a téziseivel. Hangoztatta, hogy a termelési eszközök államosítása olyan feltételeket teremt, amelyek kihatnak arra, hogy a gazdaság szabályozás spontán mechanizmusát átalakítsák a tervszerűség mechanizmusává. Ebben a tekintetben az értéktörvény a szocialista gazdasági alap fejlődésével valóban lekerül a színről mint spontán szabályozó. A piac spontán volta azonban csak az értéktörvény megnyilvánulásának egyik alakja, hangsúlyozta Buharin. A maga *anyagi* tartalmában valamivel több mint a magánárutermelés spontán szabályozója; Marx imént idézett álláspontjaira hivatkozva, Buharin kifejtette érvelését, amely szerint a szocializmusban az értéktörvény átmegy a társadalmi munka arányos befektetésének törvényébe, s így mint egyetemes egyensúlytörvény nyilvánul meg. A társadalmi munka alapjának spontán elosztási formáját felcseréli a tervszerű elosztás, amely meggátolja a tőkés ipari válságok fellépését. Az értéktörvény formája mögött rejlő anyagi tartalom azonban — állapította meg Buharin — változatlan marad: a meghatározott ágnak, vállalatnak és egyéneknek a társadalom közös jövedelméből marad részese arányos azzal a társadalmilag szükséges munkával, amelyet a termék tartalmaz. A terv feltételezi ezeket az arányokat, amelyek a kínálat és kereslet törvénye szerint kikristályosodnának a tökéletes verseny eszményi feltételei közt. Ezért mondhatnánk — állapította meg Buharin —, hogy a terv *ex ante* feltételezi azt, amit a piac *ex post facto* kimutat: az értéktörvény a tervezés voluntarizmusának természetes és áthághatatlan határaként jelentkezik, amelyen túl súlyos strukturális zavarok lépnek fel a társadalmi egyensúlyban, és termelési válság jelentkezik.

A Szovjetunióban az értéktörvény hatásáról alkotott nézet később általában az elismerése irányában fejlődött. Életének utolsó évtizedében (1943–1953) maga Sztálin kénytelen volt helyesbíteni egykori nézeteit a szocializmus alaptörvényéről, „az emberi szükségletek maximális kielégítésé”-nek törvényéről, s nyíltan beismeri, hogy az értéktörvény a szocialista tervezésben is hat; ezt a törvényt az állam tudatosan alkalmazza a hiperprodukciós válságot nem ismerő gazdasági körülmények között. Sztálin az értéktörvényt mégis az árutermelés területére korlátozta, s a „B” ágazati árak árainak körforgását szabályozó, véges hatású törvénynek definiálta. Végül egy eszmei misztifikációhoz folyamodott, s hogy elkerülje a vitát a társadalmi differenciálódásról, amelyet az értéktörvény mint a társadalmi összmenyiségét elosztó törvény szükségszerűen előidéz, kivonta az eszmecseréből Marx tőkéjének alapfogalmait (szükséges munka és többletmunka, szükséges termék és többletermék, szükséges munkaidő és többletmunkaidő stb.), úgy tekintve, hogy ezeket beplántálták a szocialista gazdasági viszonyokba, jóllehet Marx olyan örök kategóriáknak tartotta őket, amelyek nem fűződnek szükségszerűen a kizsákmányoló társadalmakhoz.⁷

Ma a szovjet szakirodalomban a legérdekesebb a *munka társadalmi nem egyenmőségének elmélete*: jóllehet a sztálini időszakban (1948-ban és után) keletkezett, szervezőinek sikerült kideríteniük a szóban forgó jelenségnek — a társadalmi differenciálódásnak — igazi okát. Ez az ok szerintük maga a szocializmusbeli munkának a jellege, mert a munka még nem vált létszükségletté, hanem továbbra is csak megélhetési eszköz. A szocializmus időszakában a társadalmi munkának olyan tulajdonságai vannak, amelyek a pénzzel való mérés megtartását elengedhetlenné teszik, mert a társadalmi munka még mindig nem egyszemű: az ilyen többneműség miatt egyik munkás munkaorája nem egyenlő a másikéval. A szocialista termelési viszonyok között csak úgy lehetséges a társadalmi munka következetes nyilvántartása és díjazása, ha a társadalmi munka értékét pénzben számolják el.⁸

Az említett teoretikusok nézeteit azért idéztük, hogy ellentmondásaikból kimutassuk, hogy az államszocializmus ideológiájában, amely nem ritkán dogmatikus és harciasan ortodox jellegű, fokozatosan kialakult a felismerés, hogy a szocializmus a természetes egyenlőtlenség rendszere, s ezért az értéktörvény a társadalmi differenciálódás alaptörvénye.

Most meg kell vizsgálni, milyen reális tapasztalatokkal gazdagodunk a bennünket érdeklő szempontból a szocializmusnak az etatista társadalmakban folyó építéséből.

Mindjárt le kell szögezni, hogy ebben a tekintetben Lenin nézeteinek külön elméleti és gyakorlati jelentőségük van. Lenin behatóan foglalkozott a (legtágabb értelemben vett) termelőmunka és a vezetés (mint a közvetlen termelőmunkán kívül eső tevékenység) viszonyának problémájával, mivel a forradalom megszüntette a magántulajdont, a társadalmi egyenlőtlenségnek ezt a forrását. Lenin szüntelenül szem előtt tartotta Marxnak azt az elvi álláspontját, hogy a szakképzett munkásnak a munkája és a vezető tevékenységet végző politikus munkája között elvben nincs minőségi különbség (ezért Marx a kettő kiegyenlítését, amelyet a Párizsi Kommün követelt, úgy ítélte meg, hogy ez „a közszolgálatoknak munkás-munkabérért történő ellátása”, s hogy „A magas állami méltóságok szerzett előjogai és reprezentációs költségei ezekkel a magas méltóságokkal együtt eltűntek”⁹). De sem Marx, sem Lenin nem volt híve az egalitárius koncepciónak, sem az olyan egyenlősédek, amely a nagyobb tulajdon elleni általános gyűlöletből és kiegyenlítésre való törekvésből fakad. Az az „egyenlődsdi”, amelyért ez a két klasszikus sikrasszállt, lényegesen más természetű volt – úgy tartották, hogy a munkás bérének és az állami tisztviselő fizetésének elvben egyenlőnek kell lennie, mégpedig úgy, hogy a legjobban fizetett nem termelőmunkásnak (vezető személynek) nem lehet több pénzjöveldelme és magasabb életszíntvonal, mint a legjobban fizetett közvetlen termelőmunkásnak. Ezért mind az egyik, mind a másik – a termelő- és a nem termelőmunka – területén belül meg kell szabni a szakképzetlen, szakképzett és magas szakképzettségű munkások jöveldelmének határösszegét 1 : 4 arányban, amelyet Lenin optimálisnak tekintett (nem bocsátkozva empirikus származékaiba és javításába, amelyek nem tennék kérdésessé alapértelmét). A két terület arányát a következő sémával ábrázolhatnánk:¹⁰

Termelőmunkások

Szakképzetlenek	Szakképzettek	Magas szakképzettségűek
10	20	30
A jöveldelmek határösszegei		
10	20	30
Szakképzetlenek	Szakképzettek	Magas szakképzettségűek

NEM TERMELŐMUNKÁSOK

A termelőmunkások rétegébe Lenin egyértelműen besorolta a termelési folyamatban dolgozó műszaki és a humanista értelmiséget is (technikusokat, orvosokat, jogászokat, közigazdászokat stb.), s úgy tartotta, hogy az ő esetükben a „munkás-munkabér”-től való eltérések szükségszerűek, mert a proletariátus nem kerülheti el a korábbi társadalmi formációból származó „elmaradottsága után járó adó” megfizetését. Lenin azonban ugyanilyen értelmű volt abban a nézetében, hogy a politikai munkások és az állami tisztviselők mint „különös ellenőrzés alatt álló egyszerű felhatalmazottak” nem léphetik túl ennek a munkabérnek az összegét, mert nekik „az állásukért járó nagy, burzsoá fizetésű” privilegizált rétegből most át kell alakulniuk „különleges fegyvernemű” munkásokká, akiknek a fizetése nem nagyobb, mint egy jó munkás közönséges fizetése; ez alól a szabály alól Lenin nem vonta ki a „tekintélyes nem termelőmunkások” (magas rangú funkcionáriusok és a kormány szakemberei) legszűkebb körét sem.¹¹ Mindjárt a forradalom után Lenin megvalósította ezt a tételét: a Szovnarkom 1917. november 18-i határozata megszabta, hogy „a népbiztosok végső havi keresete” 500 rubel legyen; abban az időben ennyi volt egy jól fizetett szakképzett munkás átlagos keresete. Az arányt Lenin kifejezett utasítására 1 : 1,75 arányra csökkentették.

A helyzet azonban már a forradalom győzelme utáni második évtizedben gyökeresen megváltozik. Miután Sztálin élesen megtámadta a fizetések 1931. évi „baloldaliaskodó kiegyenlítésé”-t,¹² javították a fizetéseket, s az 1935. évi statisztikák szerint a Szovjetunióban 1 : 25 volt az arány. Abban az évben a közepes fizetésű munkás havi 1800 rubelt kapott, a középszerű nem termelő funkcionárius (körzeti pártbizottsági titkár) pedig 45000 rubelt.¹³ Sztanyiszlav Oszovszkij adatai szerint a javítás utáni arány egyes területeken 1 : 40 volt,

habár bizonyos megállapodott szociológiai mércék arra utalnak, hogy egy társadalomban újraképződik az osztálystruktúra, amint a nem termelő jövedelme eléri a termelő jövedelmének tizszeresét.¹⁴

Így tehát az államszocializmus nem oldotta meg a társadalom osztálystruktúrájának problémáját, hanem még kiélezte.

AZ ÉRTÉKTÖRVÉNY HATÁSÁNAK NEGATÍV MÓDOSÍTÓI

Egészen világos, hogyan tekintett Marx és Lenin a szocialista társadalmi egyenlőség végső határainak problémájára: ők a szocializmust az elvont munka és az ipari civilizáció társadalmának látták, amelyben az értéktörvény – a társadalmi termék arányos elosztásának törvénye – létrehozza az emberek természetes egyenlőtlenségének rendjét és kidifferenciált társadalmi rétegződést teremt.

Nyilvánvaló azonban, hogy Marx is, Lenin is az eszményien tipikus átlagnak a módszere alapján alakították ki nézeteiket, azoknak a sajtásokoknak az összessége alapján, amelyekkel a konkrét társadalmak a maguk történelmi létében többé-kevésbé megközelítik ezt az átlagot, vagy eltávolodnak tőle. Metodológiai szempontból nézve így azt mondhatnánk, hogy egy olyan gyakorlatban, amely még nem győzte le a történelemben való beavatkozás irracionálisát, egy eszményinek megalkotott tendenciával (az értéktörvény immanens mérője szerinti társadalmi rétegződéssel) szembehelezkedik egy egész sor különböző tendencia, s teljesen eltérítik a kívánt iránytól. Ebben az esetben az értéktörvény módosítóinak hatásáról van szó, amelynek a lehetősége éppen abból a törekvésből ered, hogy a tervgazdaság eszközeivel megfékezzék a spontán társadalmi mozgást; ekkor az egyik végtelenségből másik lesz, mivel a tőkés piaci „tökéletes verseny” *elfajzottságaival* (amelyek Marx szerint a polgári „piszkos zsidói” vagyonszerzési gyakorlatból erednek) szembekerül a tervezés *voluntarizmusa* (ezt egyrészt az teszi lehetővé, hogy a tervezés rendszere nem elégíti ki a szocialista építés követelményeit, másrészt az, hogy a bürokrata mentalitás önkényes). Az államszocializmus tapasztalatai ebben a tekintetben is rendkívüli metodológiai jelentőségűek, mert kritikai megismerésük lehetővé teszi, hogy az öngazgatás gyakorlatában idővel kiküszöböljük a negatív elemeket (jobb mások kárán tanulni, mint a sajátunkon).

A voluntarizmusnak mint az értéktörvény negatív módosítójának két alakja van:

a) gazdasági: az államszocializmus, azzal, hogy az elvont társadalmi összmunka elosztásának arányait a terv által „ex ante” határozza meg, míg a piaci gazdálkodásban ez „ex post facto” történik, s azzal, hogy az „A” ágazat kiépítését a „B” ágazat kiépítése fölé helyezi, nagy szerkezeti aránytalanságokat teremtett; ezek pedig szükségszerűen megbontják a konkrét munka objektív értékelését, és másfajta társadalmi differenciálódást idéznek elő, mint amilyent Marx természetesnek tartott. Némely szocialista országokban átalakítva ma is jelen vannak E. Preobrazszkij nézetei a mezőgazdaság és az ipar közötti nem egyenértékű cseréről, a mezőgazdasági termékeknek rögzített tervárakkal való leértékeléséről, a teljes többletmunkának a mezőgazdaságból való „kiszívásá”-ról és a nemzeti jövedelem olyan elosztásának bevezetéséről, amely a mezőgazdaságból maximális munkateljesítményeket hoz ki. Ugyanilyen strukturális aránytalanságot teremt az „A” és „B” ágazat aránya, s ezzel tervszerűen leértékeli a lakosság egész rétegeinek munkáját. Az ilyen módosítás, a dolog logikája szerint, a társadalmi rétegződés átrendeződésére vezet, s előgokat ad azoknak a munkásrétegeknek, amelyeknek kedvez, azokkal a rétegekkel szemben, amelyeket objektíve sújt. Úgyszintén arra vall, hogy tartóssá vált a törekvés, hogy az élet-színvonalat a megélhetés tűrhető alsó szintjén rögzítse, de ugyanakkor arra a szociológiai és társadalmi törvényszerűsége is, amely a lakoságnak egy aránylag nagy részét kizárja a társadalmi összmunka arányos elosztásából. Ez a zavar fékezi a társadalmi össztermék növekedését. Másrészt szüntelenül erősíti az állam hatalmát az értéktörvény hatásának tetszés szerinti módosításával szemben a társadalmi termék elosztása terén.

b) politikai: az effajta voluntarizmus a társadalom hivatalos struktúrájának (a forradalmi párt és az állam) politikai elidegenedéséből ered, amely lehetővé teszi, hogy ellenőrzés nélkül rendelkezzen a társadalmi többletmunkával, és egyenlőtlenül értékelje kategóriáit, holott az értéktörvény szabad hatásainak mérői szerint másfajta megítélés szükséges. Ilyen vonatkozásban a viszonyok nagyon leegyszerűsödnek, s ha leszedjük róluk „a munkások és parasztek testvéri osztályszövetségé”-nek eszmei misztifikáló leplét, teljesen tisztán látjuk őket: az embereknek a gazdasági és politikai voluntarizmus feltételein alapuló természetes egyenlőtlensége ismét átadja helyét a társadalmi összmunka megosztásának: a bérmunka és a tőke szembenállásának. A polgári társadalomhoz viszonyítva a reláció

megjelenési oldala megváltozott: többé nem testesül meg a munkásban mint proletárban (akinek a lényében „az állati emberivé válik, az emberi pedig állatívvá” — Marx) és a tőkésben („a tőke farkaséségének” megtestesülésében), hanem a *munkásosztálynak és az államtőkének csoportos viszonyában*. Minthogy az államtőkét hivatalosan az a nagy társadalmi csoport képviseli, amelyet a szokásos szóhasználatnál bürokráciának nevezünk, a korábbi társadalmi-gazdasági formációk hagyományos osztályviszonya ismét megjelenik, ezúttal mint a bürokrácia és a proletariátus viszonya. Itt nem bocsátkozunk a bürokrácia természetének elméleti vizsgálatába (hogy megállapítsuk, vajon osztály-e, réteg-e vagy kaszt, s hogy „klasszikus”, „új” vagy „csonka” osztály-e stb.), mert úgy tűnik, hogy ez lényegében terminológiai megállapodás dolga. Szerintünk az alapprobléma az, hogy tudományosan kizsákmányolásnak minősíthető-e az a tényleges lehetőség, hogy egy társadalmi csoport igazgassa más társadalmi csoportok munkáját és rendelkezzen többletmunkájukkal (szociológiánkban dr. Radomir Lukić és dr. Rudi Supek külön tárgyalták ezt a kritériumot). Ha fennáll az a lehetőség, olyan viszony teremődik, amely független a társadalom konkrét szervezeti formájától; minden többi elem csak ennek az alaphelyzeti viszonynak a felépítménye, s bátran kimondhatjuk a következő formulációt: mihielyt objektív módon megállapítható a kizsákmányolás létezése, aligha kétséges az osztályviszonyok létezése is.

Ilyen megvilágításban némileg más jelentést kap Leninnek a társadalmi osztályokról szóló definíciója is ahhoz az eszményien tipikus meghatározáshoz viszonyítva, amelyet Marx adott a szocializmusról mint természetes egyenlőtlenségű emberi társadalomról. Mindenekelőtt meg kell mondani, hogy a bürokrácia a szocializmusban jogilag nem szerveződhetett meg mint osztály, hanem éppen ellenkezőleg — mint a közérdek képviselője; mivel azonban óriási társadalmi és politikai hatalma van, bitorolta a tulajdonjog három klasszikus jegyét (az úzust, úzusfructust és az abúzust — a használatot, haszonélvezetet és a visszaélést), úgyhogy a társadalomhoz mint a termelőmunka szférájához úgy viszonyult, mint kollektív (testületi) magántulajdonos a szó gyakorlati, nem pedig jogi értelmében. Ilyen minőségben, részvénytársasághoz hasonlóan, a soraiába tartozók hierarchikus helye, érdeme és beépültségi foka szerint osztja a kisajátított többletmunkát, a hatalmat, befolyást és a tekintélyt.

Lenin definíciójának többi három eleme is más jelentést kap az idézett történelmi körülmények közt. A bürokráciának (1) sajátos helye van a termelés történelmileg meghatározott rendszerében, s ez lehetővé teszi számára a „kellemes elidegenedés”-t (Marx); (2) a bürokráciának úgyszintén kiváltságos helye van a társadalmi munka elosztásának rendszerében; (3) jövedelmének jelentős részét voluntarista eljárással szerzi a társadalmi többletmunka befolyt részéből.

Így, elvi szempontból nézve, az államszocializmus egészen más irányba mozdította el a szociális egyenlőség végső határait, mint amilyent Marx tudományosan előrejelzett, s így az államszocializmus történelmi helyzetét a legmegközelítőbben az elidegenedés és eldologiasodás marxi fogalmával jelölhetjük.

KITEKINTÉS A JUGOSZLÁV TÁRSADALOMRA

A jugoszláv tudománynak a társadalmunk valódi problémáira irányuló {beható érdeklődése, amelyet a szocializmusnak mint „konfliktus nélküli társadalom”-nak a demisztifikálása tett lehetővé, néhány közös álláspontot eredményezett elméletünkben, tekintet nélkül az irányzatok konkrét különbségeire. Ezeket az álláspontokat néhány főbb pontban foglalhatjuk össze:

(1) Az öngazgatás, a jugoszláv társadalmi körülmények közt, a szocializmusnak fejlettebb alakja, mint a forradalmi etatizmus. Struktúráiban fokozatosan fel lehet számolni az államszocializmus negatív hatásait, s ki lehet építeni egy autentikus szocialista modellt.

(2) Az öngazgatás még a tapasztalati megvalósulás kezdeti fázisaiban van, jóllehet már jelentős eredményeket ért el az etatista örökség felülmúlásában. Az elmélet és gyakorlat közötti eltérés sok területen jelen van, némelyekben még drasztikus formákban is.

(3) Az értéktörvény természetes hatásának módosulását lehetővé teszik a magánszektor ama részének visszaélései is, amely a munkaerő tekintélyes hányadát foglalkoztatja, s tipikusan kapitalista irányzatú.

(5) A munkásosztálynak és az állami-politikai, menedzseri és technokrata struktúráinak a viszonya még nem olyan, hogy elháríthatná az értéktörvény negatív módosítóinak a hatását; a jövedelmek aránya gyakran meghaladja a kritikus határt (az 1 : 10 arányt), amelyen túl minden társadalomban felújulnak az osztályjellegű tartalmak. Ebben a tekintetben külön

jelentőségű köztársaságainknak az az akciója, amelynek során meghatározták a személyi jövedelmeknek nemcsak az alsó, hanem a felső határát is, amelyen túl a lakosság rétegezett-ségében nagy eltolódások kezdődnek.

Dr. Stipe Šuvar jeles szociológus és a jugoszláv társadalom kutatója ezekkel a problémákkal foglalkozva kiemeli: „A mai jugoszláv társadalom munkásosztályának vállára túlságosan nagy terhet raktak, mert munkájának nagyobb részét többletmunka címén át kell adnia, közben gyakran nem sajátíthatja ki a szükséges munkát, vagyis az eszközöknek azt a részét, amely a saját fenntartásához szükséges. Ennek a helyzetnek az a fő oka, hogy a munkásosztálynak még nincs döntő szava az elosztás globális arányainak meghatározásában, s ezért még olyan átlagos életkörülményeket sem képes magának teremteni, amelyek közt megközelítené a társadalom azon tagjainak életkörülményeit, akik még „ellenosztály”-t képeznek; még kevésbé közelítheti meg annak a társadalmi elitnek az életfeltételeit, amely hivatásos igazgató funkciókat tölt be.”¹⁵ A dr. Šuvar idézte adatok szerint a jugoszláv lakosságnak kb. 20%-a semmiben sem szűkülöködik, s már olyan színvonalon él, mint az USA „középosztálya”; a lakosság 10%-a rohamosan közeledik a „gondtalanoknak” ehhez a csoportjához (fejenkénti jövedelmük meghaladja a 2000 dollárt); a munkásoknak és alkalmazottaknak kb. 70%-a átlagon aluli személyi jövedelemből él, úgyhogy vagy (többnyire) tengődik, vagy (az esetek 20%-ában) alig tartja fenn magát a létminimum szintjén. A parasztságnak kb. 20%-a még szegénységben él (nem szenved éhséget ugyan, de nélkülözi az ipari civilizáció legfontosabb vívmányait); a jugoszláv lakosságnak kb. 65%-a munkaviszonyból származó jövedelemből is meg földbirtokból eredő jövedelemből is él, s így tűrhető életet teremt magának; ha nem így volna, a jugoszláv társadalomban fennálló szociális differenciálódás problémái sokkal súlyosabbak volnának.¹⁶

JEGYZETEK

- ¹ A szerző Marx Károly: *A tőke*, I. kötetére hivatkozik (Kultúra kiadása, Belgrád, 1947, 302. old.)
- ² Marx K.: *A gothai program kritikája*. Marx – Engels: *Válogatott művek II.* Szikra kiadás, Bp., 1949, 16. l.
- ³ Marx K.: i. m. 16 – 17. l.
- ⁴ V. I. Lenin művei, 29. kötet. Szikra kiadás, Bp., 1953, 428. l.
- ⁵ K. Marx, F. Engels: „Rani radovi”. Naprijed, Zágráb, 1961, 240. l.
- ⁶ Engels Frigyes: *Anti-Dühring*. Testvériség-Egység, Újvidék, 1952. 323 – 324. l.
- ⁷ Sztálin: „Экономические проблемы социализма в СССР”, *Bolsevik*, Moszkva, 1952.
- ⁸ Az újabb szovjet elmélet nézeteit különösen jól tárgyalja a politikai gazdaságtan három tankönyve: „Курс лекции по политической экономии”, Leningrád, 1963; „Политическая экономия социализма” (A. Rumjancev és mások); és „Политическая экономия социализма” (A. Kozlov), Moszkva 1969 és 1970.
- ⁹ Marx K.: *A polgárháború Franciaországban*. Marx – Engels: *Válogatott művek*. Szikra kiadás, Budapest, 1949. 502. l.
- ¹⁰ A sémát A. Dragičević készítette a „Potreban rad i višak rada” c. könyvében, Zágráb, 1947, 6. l.
- ¹¹ Lenin: „Izabrana djela”, II. kötet, 1. könyv, 12. l.
- ¹² „Вопросы ленинизма”, Moszkva, 1945, 331 – 349. l.
- ¹³ A. Dragičević: i. m. 329. l.
- ¹⁴ A Szociologija c. folyóirat 1964. évi 1 – 2. száma, 67. l.
- ¹⁵ Stipe Šuvar: „Sociološki presjek jugoslovenskog društva”, Školska knjiga, Zágráb, 1970. 164. l.
- ¹⁶ Stipe Šuvar: i. m., 165 – 166. l.